

ŠAURĖS ŽEMAIČIŲ SEDOS ŠNEKTOS¹ BALSŪ PSICHOAKUSTINĖ KLASIFIKACIJA

Irena MAŽIULIENĖ

1. Psichoakustiniam šnektos tyrimui imti visi – ilgieji ir trumpieji – balsiai [a, e, i, o, u, ɛ, a, e, i, o, u, e], taip pat [ie, uo], kurių vienafonemiškumas jau pakankamai įrodytas (žr. Girdenis, 1995, 85–87 ir min. lit.). Tokią išvadą leidžia daryti ir išsamūs įvairių tarmių fonologiniai tyrimai: rytų aukštaičių uteniškių (Kosienė, 1978, 30–31; Jasiūnaitė, 1985, 94–97), panevėžiškių (Kačiuškienė, 1982, 41; Girdenis, Židonytė, 1994), šiaurės žemaičių telšiškių (Girdenis, 1971, 25) ir kt.

Dėl žemaičių [ie, uo] vienafonemiškumo, atrodo, esama tik vienos nuomonės. Svarbiausi argumentai, rodantys, kad sėdiškių *ie, uo* priklauso ilgiesiems balsiams, yra šie: aptariamieji garsai nekirčiuotuose skiemenyse vienbalsinami² ir, kaip ir kiti ilgieji balsiai, trumpinami, jie vartojami beveik tose pačiose pozicijose; nėra ir šių dvibalsių fonetinių kaitų su aiškiais garsų junginiais³. Be to, *ie, uo* skaidymas reikėtų balsinių fonemų sintagmatikos sukomplikavimą, nes tarmės fonemų inventoriuje sunku rasti tokių elementų, kurių junginiais tuos dvibalsius galėtume laikyti (Girdenis, 1971, 25).

Kiekvienas balsis buvo poruojamas su kitais balsiais, o paskui tokia pora derinta su kitomis poromis (iš viso 24 poros). Kiekvienam balsiui sudarytos visos įmanomos kombinacijos⁴ (iš viso 1092), susidedančios iš dviejų porų, kurių pirmasis narys tas pats (skaitymo patogumui balsiai pateikiami pozicijoje [t – t]): *TUOT : TOT ↔ TUOT : TU:T; TUOT : TO:T ↔ TUOT : TE:T; TET : TE:T ↔ TET : TI:T* ir t.t.⁵ Pačios kombinacijos sumaišytos pagal atsitiktinių skaičių lentelę.

¹ Sedos šnektą priklauso centriniam šiaurės žemaičių telšiškių arealui, kurį objektyviais metodais yra nustatęs Aleksas Girdenis (1981, 40–51).

² Išsamesnė Sedos šnektos vokalizmo analizė parodė, kad senoji karta kartais gali tarti ir sveikus *ie, uo* arba šiek tiek monofongizuotus ⁴*e*, ⁴*o* (Remenytė, 1992, 70–72). Bet tai labiau pastebima tik tų tarmės atstovų kalboje, kurie apskritai linkę išlaikyti prigimtinių nekirčiuoto baltos ilgumą nekirčiuotoje pozicijoje (Remenytė, 1990, 70).

³ Plačiau apie tai žr. (Girdenis, 1967, 189–190).

⁴ Plg. (Kačiuškienė, 1984, 42–43). Analizuojamosios kombinacijos sudarytos skaičiuojamąja mašina EC-1060 pagal Alekso Girdenio sudarytą programą „LEVA“ (programavimo kalba PL/I). Statistiniai skaičiai ir hierarchinis grupavimas taip pat atliktas minėta ESM (programa „GENE“).

⁵ Dvitaškis baltos dešinėje žymėjimo baltos ilgumą.

Taip sudaryti testai buvo pateikti dviem auditorių grupėms. Vyresniosios kartos auditorių grupę (toliau trumpinama SK) sudarė 10 tarmės atstovų, gimusių 1925–1940 m., turinčių pradinį ir nebaigtą vidurinį išsilavinimą⁶. Antrąją auditorių grupę (trumpinama JK) sudarė 10 Sedos vidurinės mokyklos mokinių (g. 1970–1972 m.) ir 9 asmenys, jau baigę minėtą mokyklą (g. 1960–1962 m.). Visi eksperimento dalyviai gyvena Sedoje ir aplinkiniuose (Dagių, Domėnų, Kalnų, Paežerės, Rubikalių, Užezėrės, Uikių) kaimuose, visi gerai kalba savo amžiaus grupei būdinga vietos šneka⁷.

Kiekvieną derinų porą skaitė diktorė, kilusi iš Sedos (kartais pakartodavo), pvz.: *TIT : TI:T ↔ TIT : TIET*. Auditoriai iš klausos turėjo nustatyti, jų nuomone, panašiausiai skambančią garsų porą ir ją pabraukti anketoje. Vėliau suskaičiuoti visi teigiami atsakymai (pabrauktosios poros) ir gautieji duomenys įvesti į ESM. Iš viso gauta 31 688 atsakymai (senosios kartos – 10 920, jaunosios – 20 748).

3. Apdorojus duomenis ESM⁸, gauti tokie balsių panašumo indeksai (žr. 1, 2 lent.; panašumų indeksais laikomas procentas atsakymų, teigusių kad atitinkama garsų pora panašesnė už kitą porą).

1 lentelė. SK balsių panašumo indeksai (%)

Garsas	[e]	[i]	[o]	[u]	[ɛ]	[a]	[ɛ]	[i]	[o]	[u]	[e]	[i]	[u]
[a]	60,8	40,8	61,7	49,6	56,3	65,0	48,8	41,7	55,8	46,7	47,9	51,3	50,4
[e]	[e]	53,3	54,2	55,0	60,4	49,6	63,3	43,3	44,6	40,4	52,9	54,6	48,8
[i]		[i]	52,1	48,3	47,9	42,5	45,8	50,0	40,4	40,8	45,0	48,3	47,1
[o]			[o]	61,3	47,5	55,4	50,0	44,6	64,6	49,2	38,8	49,2	58,8
[u]				[u]	41,7	46,7	40,8	38,3	47,5	57,1	39,6	45,4	52,9
[ɛ]					[ɛ]	48,8	53,8	41,7	43,8	34,2	57,1	55,8	47,5
[a]						[a]	62,5	46,3	63,3	48,3	43,8	47,1	49,6
[ɛ]							[ɛ]	52,1	52,1	45,8	59,6	57,9	44,6
[i]								[i]	42,9	48,8	52,1	53,3	42,5
[o]									[o]	57,1	47,5	49,2	64,6
[u]										[u]	40,8	46,3	55,8
[ɛ]											[ɛ]	55,0	49,6
[a]												[a]	50,4

Kaip matyti, psichoakustiškai artimiausi yra vienos artikuliacinės grupės nariai, skiriasi tik kiekybės (įtempimo) požymiu. Vyresniosios kartos atstovams panašiausi užpalkaliniai balsiai, plg.: [a : a] (65,0), [o : o] (64,6), [ɔ : uo] (64,6), [a : o] (63,3) ir kt., o jaunesniosios – priešakiniai, plg.: [e : e] (74,8), [i : i] (73,0), [ɛ : e] (72,6) ir kt. Ši dėsningumą griaua tik didelis [o : uo] panašumas (74,3).

Abiejų grupių auditorių nuomone, psichoakustiškai ypač skiriasi žemutiniai ir nežemutiniai balsiai; jaunajai kartai lemiamas požymis yra ir kintama ar nekintama artikuliacija. Dar pastebėtina, kad ypač nepanašiais laikomi trumpieji ir ilgieji skirtingos artikuliacijos balsiai,

⁶ Bandyta apklausti ir vyresnio amžiaus žmones (≥ 70 m.), tačiau jie sunkiai suvokia eksperimento esmę, be to, greitai pavargsta.

⁷ Eksperimentuota 1989 m.

⁸ Įvesti garsų panašumo indeksai: $PI = n_1/n \cdot 100$, kur n_1 – „teisingų“ atsakymų skaičius, n – bendrasis atsakymų skaičius (plg. Kačiūskienė, 1984, 43, 6 išn.).

plg.: vyresniosios kartos – [e : u] (34,2), [u : i] (38,3%), [o : e] (38,8%), [u : e] (39,0) ir kt., jaunesniosios – [o : i] (29,4), [e : uo] (31,8), [o : ie] (31,8), [i : uo] (32,0) ir kt.

2 lentelė. JK balsių panašumo indeksai (%)

Garsas	[e]	[i]	[o]	[u]	[e]	[a]	[e]	[i]	[o]	[u]	[e]	[ie]	[uo]
[a]	60,5	57,2	58,3	55,9	53,9	69,5	45,6	35,3	39,7	32,5	40,4	35,7	39,3
[e]	[e]	59,9	53,1	53,5	70,0	49,8	69,7	42,1	35,1	33,8	58,3	62,9	31,8
[i]		[i]	49,1	55,3	58,6	38,4	43,6	73,0	32,2	37,7	44,5	51,1	32,0
[o]			[o]	62,9	52,6	40,8	34,9	29,4	69,7	43,6	38,2	31,8	62,5
[u]				[u]	48,0	37,1	34,6	35,5	48,7	67,5	37,7	35,3	57,9
[e]					[e]	43,0	56,6	40,8	39,9	32,9	74,8	58,1	32,2
[a]						[a]	62,7	50,0	58,1	52,6	54,6	47,6	49,3
[e]							[e]	55,9	46,3	47,6	72,6	67,8	45,8
[i]								[i]	45,4	56,1	60,3	69,1	36,6
[o]									[o]	64,9	48,7	44,7	74,3
[u]										[u]	47,8	45,0	67,8
[e]											[e]	67,1	48,2
[ie]												[ie]	53,7

4. Toliau, remiantis trimis hierarchinio grupavimo algoritmais (vad. maksimumų, minimumų ir vidurkių metodais)⁹, rezultatai (žr. 1, 2 lent.) sugrupuoti tam tikrais taksonais („klasteriais“) – žr. 1, 2 pav., kur pateikiamos minimumų metodu gautos klasifikacijos dendrogramos.

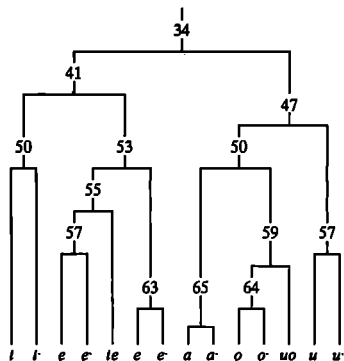
Analizuojant vyresniosios kartos hierarchinio grupavimo rezultatus (žr. 1 pav.), matyti, kad čia aiškiai kontrastuoja dvi pagrindinės „tradicinės“ balsių klasės: (a) priešakinės eilės balsiai [i, i, e, e, ie, e, e] ir (b) užpakalinės eilės balsiai [a, a, o, o, uo, u, u]¹⁰. Jaunosios kartos psichoakustinė klasifikacija (žr. 2 pav.) išryškina šiek tiek kitokias pagrindines klases: (a) [i, i, e, e, ie, e, e, a, a] ir (b) [o, o, uo, u, u]¹¹. Čia, be abejo, skiriamasis požymis yra labializacija. Matyt, jaunosios kartos atstovų tarpei didelę įtaką turi bendrinė kalba, kurioje tarp balsių [e] ir [a], [e] ir [a] visose pozicijose, išskyrus absoliučią žodžio pradžią, yra papildomosios distribucijos santykis – [a] : [e] ir [a] : [e] : [e] opozicijos neutralizuojamos (žr. Girdenis, 1995, 148). Galimas daiktas, kad tam tikrą poveikį jauniems auditoriams yra daręs ir [a : e], [a : e] rimavimas klasikinėje lietuvių poezijoje¹², turėjęs psichoakustiškai suartinti šiuos garsus. Dėl to, matyt, jaunosios kartos atstovai [a, a] laiko artimesniais priešakinės eilės balsiams [e, e].

⁹ Apie metodiką žr. (Pakerys, 1971, 1974; plg. dar Girdenis, 1978, Kačiuškienė, 1984).

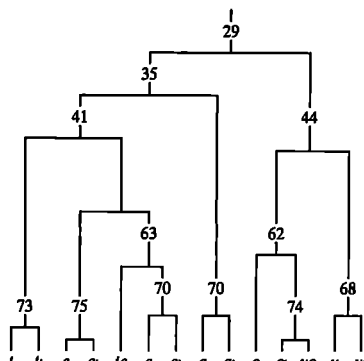
¹⁰ Plg. Antano Pakerio (1974, 45) gautą bendrinės kalbos balsių psichoakustinę klasifikaciją.

¹¹ Pažymėtina, kad tokios pat klasės gaunamos visais trimis hierarchinio grupavimo metodais (plg. Girdenis, 1978, 96–97). Garsas a „eina“ su priešakinės eilės balsiais ir švėkšnos (Jucūte, 1979), varniškių (Bukantis, 1985, 13), taip pat šiaurės panevėžiškių (Kačiuškienė, 1984, 47) ir kt. tarmėse. Darbėnų šnektejo (Kalniūtė, 1978, 160) a netgi kontrastuoja priešakiniais nelūpiniais ir užpakaliniams lūpiniais balsiams.

¹² Pavyzdžiui, V. Mykolaitis-Putinas rimuoja ne tik *girdà* : *vakarė*, bet ir *stalėlio* : *karštiliai*, *dešgia padangė*, *giliai* : *kėliai* (žr. Girdenis, 1983, 277), arba S. Neris rimuoja *šviesià* : *rugiuosė* ir *gatvė* : *tavà* ir kt. (žr. Vaičiūnaitė, 1968).



1 pav. SK hierarchinė balsių klasifikacija (minimumų metodu)



2 pav. JK hierarchinė balsių klasifikacija (minimumų metodu)

5. Žemiausioje („silpniausioje“) grupavimo pakopoje visi auditoriai balsius suskirsto į ilgusius ir trumpuosius. Tačiau, kaip matyti, ne visada ilgieji ir trumpieji tos pačios eilės ir to paties pakilimo balsiai laikomi pačiais panašiaisiais – tai rodo ir ne itin dideli (ypač vyresniosios kartos) tų balsių panašumo indeksai. Pavyzdžiui, [t : ie] atrodo panašesni negu [t : t], arba [̣ : u] panašesni negu [u : u] (1 lent.); [̣ : uo] gali būti panašesni negu [̣ : ̣], arba [e : ̢] panašesni negu [e : e] (2 lent.) ir t.t. Įsidėmėtina, kad visi auditoriai lengvai suvokia psichoakustinį [ie, uo] artimumą ilgiesiems balsiams: [ie] visada artimas [t, e, ̢], o [uo] panašus į [u, ̣]¹³. Taigi [ie, uo] aiškiai priskirtini ilgosioms balsinėms fonemoms.

Dar galima pastebėti, kad ie, uo bei kiti ilgieji balsiai gana artimi ir kiekybės atžvilgiu (Remenytė, 1992, 73): neaukštutinių balsių ir ie, uo trukmė akūtinuose skiemenyse visiškai sutampa, tik lirkumfleksiniai ie, uo, matyt, dėl jų kintamos artikuliacijos (resp. nepastovaus tembro), neretai tariami trumpesni negu atitinkami balsiai.

6. Iš to, kas pasakyta, galima daryti tokias bendriausias išvadas.

Vyresnioji sėdiškių karta balsius [a, a'] „priskiria“ audicinei užpakalinės eilės balsių klasei, o jaunesni šnektojai tuos balsius traktuoja kaip nelūpinius, artimus priešakinės eilės balsiams. Vadinasi, vyresnės kartos pagrindinės audicinės balsių klasės sutampa su fonologinėmis klasėmis (žr. Girdenis, 1971, 26) – jaunosios kartos balsių suvokimas artimesnis „aukštaitiškajam“ fonologinės sistemos modeliu. Be to, vyresnioji sėdiškių karta kaip „vieningesnė“ audicinę klasę suvokia užpakalinės eilės balsius, o jaunesni auditoriai – priešakinius (nelūpinius) balsius.

¹³ Plg. pietų žemaičių varniškių (Bukantis, 1985, 13) ir šiaurės panevėžiškių (Kačiūškiecė, 1984, 46) tyrimų duomenis.

THE PSYCHOACOUSTIC CLASSIFICATION OF THE VOWELS OF THE DIALECT OF SEDA

Summary

The hierarchical classification of the vowels of this Žemaitian dialect clearly shows the existence of two principal contrasting auditory classes: the vowels of the older generation – front (*i, iː, e, eː, ie, e, eː*) and non-front (back) (*a, aː, o, oː, uo, u, uː*) and the vowels of the younger generation – labial (*o, oː, uo, u, uː*) and non-labial (*i, iː, e, eː, ie, e, eː*).

All auditors easily perceive the auditory closeness of *ie, uo* to the long vowels.

The principal auditory classes of the vowels of the older generation coincide with the phonological ones, whereas the younger generation treats them as non-labial, similar to the front vowels. Its "perception of the vowels" is closer to the Aukštaitian pattern of the phonological system.

The older generation of Seda perceives the back vowels to be a "a more unified" auditory class, whereas the speakers of the younger generation perceive the front (non-labial) vowels to be "a more unified" auditory class.

LITERATŪRA

- Bukantis*, 1985 – Букантис Й. Фонология южножемайтского варняйского диалекта: Авт. канд. дис. Вильнюс: ВУ.
- Girdenis A.*, 1967, Mažeikių tarmės fonologinė sistema: Filol. m. kand. dis. Vilnius: VU.
- Girdenis A.*, 1971, Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. – *Baltistica*, t. 7 (1), 21–31.
- Girdenis A.*, 1978, Audicinė lietuvių kalbos ilgųjų balsių klasifikacija. – *Kalbotyra*, t. 29 (1), 96–97.
- Girdenis A.*, 1981, Hierarchinė šiaurės žemaičių klasifikacija. – *Baltistica*, t. 27 (1), 40–51.
- Girdenis*, 1983 – Гирденис А., Теоретические основы литовской фонологии: Докл. дис. Вильнюс: ВУ.
- Girdenis A.*, 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius: VU.
- Girdenis A., Židonytė G.*, 1994, Šiaurės panevėžiškių (Rozalino šnekos) balsių sistema. – *Baltistica*, t. 29 (2), 115–154.
- Jasiūnaitė B.*, 1985, Dar dėl rytiečių */iel, luol* fonologinės interpretacijos. – *Kalbotyra*, t. 36 (1), 94–97.
- Juciūtė D.*, 1979, Švėkšnos šnekos fonetika: Dipl. d. Vilnius: VU.
- Kačiūskienė G.*, 1982, Vakarinių šiaurės panevėžiškių balsių kiekybė ir jos fonologinė interpretacija. – *Kalbotyra*, t. 33 (1), 39–45.
- Kačiūskienė G.*, 1984, Šiaurės panevėžiškių tarmės balsių psichoakustinė klasifikacija. – *Kalbotyra*, t. 35 (1), 42–53.
- Kalniūtė A.*, 1978, Darbėnų šnekos prozodija ir vokalizmas: Dipl. d. Vilnius: VU.
- Kosienė O.*, 1978, Uteniškių tarmės balsinės fonemos. – *Kalbotyra*, t. 29 (1), 29–40.
- Pakerys A.*, 1971, Psichoakustinis balsių panašumas. – *Kalbotyra*, t. 23 (1), 17–35.
- Pakerys A.*, 1974, Lietuvių bendrinės kalbos diferencinių požymių hierarchija. – *Kalbotyra*, t. 26 (1), 37–48.
- Remenytė I.*, 1990, Sedos šnekos monofongų kiekybė ir priegaidės (sociolingvistinis aspektas). – *Kalbotyra*, t. 41 (1), 60–78.
- Remenytė I.*, 1992, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija: Instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas: Filol. m. kand. dis. Vilnius: VU.
- Vaičiūnaitė I.*, 1968, S. Nėries poezijos rimų atvirktinis žodynas: Dipl. d. Vilnius: VU.

Vilniaus universitetas
Eksperimentinės kalbotyros katedra

Įteikta
1995 m. gruodžio 23 d.